

The Gleaner

Vol 2 (1964)

Η λατινομάθεια του Σολωμού

Vincenzo Rotolo

doi: [10.12681/er.9649](https://doi.org/10.12681/er.9649)

Copyright © 2016, Vincenzo Rotolo

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

To cite this article:

Rotolo, V. (2016). Η λατινομάθεια του Σολωμού. *The Gleaner*, 2, 1-6. <https://doi.org/10.12681/er.9649>

Η ΛΑΤΙΝΟΜΑΘΕΙΑ ΤΟΥ ΣΟΛΩΜΟΥ

Δὲν εἶναι πολλὰ τὰ χωρία τοῦ Σολωμοῦ ὅπου φαίνεται ἄμεσα ἢ οἰκειότητά του μὲ τὰ λατινικὰ γράμματα. Σὲ μία μόνη περίπτωση, ἀπ' ὅ,τι τουλάχιστο ξέρω, ἀναφέρει στὰ λατινικὰ ὀλόκληρο χωρίο, χωρὶς ὅμως νὰ ὀνομάσῃ καὶ τὸ συγγραφέα του: πρόκειται γιὰ τὴ φράση ἐκείνη τοῦ «Διαλόγου» (ἔκδ. Α. Πολίτη, τ. II, σ. 18)¹ ποὺ ἀνήκει στὸ *De oratore* (III, 16, 60) τοῦ Κικέρωνος καὶ ἔχει ὡς ἑξῆς: *Is* (scil.: Socrates), *qui omnium eruditorum testimonio totiusque iudicio Graeciae cum prudentia et acumine et venustate et subtilitate, tum vero eloquentia varietate copia, quam se cumque in partem dedisset, omnium fuit facile princeps*². Ἀπὸ τὸ Ἐγκώμιο γιὰ τὸν Φόσκολο φαίνεται ἄλλωστε ὅτι ὁ Σολωμὸς γνώριζε τοὺς λόγους, ἐπίσης τοῦ Κικέρωνος, *Pro Milone* καὶ *Pro Rege Deiotaro*³. Στὸ Ἐγκώμιο πάλι γιὰ τὸν Φόσκολο ἀναφέρει τὸν Σενέκα: *Molto doloroso è, diceva Seneca, che uomini che fanno professione di sapienti altro insegnino ed altro facciano. Questo diceva Seneca ed è pur vero; e nessuno poteva dirlo meglio di lui, di lui stesso che dettava filosofia morale*⁴...

1. Οἱ παραπομπές μου στὰ ἔργα τοῦ Σολωμοῦ ἀκολουθοῦν τὴν ἔκδοση τοῦ Λίνου Πολίτη: *Διονυσίου Σολωμοῦ Ἔπαντα*, τόμ. I, *Ποιήματα*, Β' ἔκδ. 1961, τόμ. II, *Πεζὰ καὶ Ἱταλικά*, 1955, τόμ. II, *Παράστημα*, Ἱταλικά, μεταφρ. Α. Πολίτη μὲ συνεργασία Γ. Ν. Πολίτη.

2. Πρβλ. R. Fahrner, *Neugriechisches Gespräch, Der Dialog des Dionysius Solomos übertragen von R. F.*, στὸ ἐπίπετρο (*Anhang*, χωρὶς ἀρ. σελ.), στὴ σχετικὴ σὴμ. στὴ σελ. 12 τῆς μετάφρασης τοῦ Διαλόγου, München 1943 καὶ Κ. Δημαρᾶ, «Ἀγγλοελληνικὴ Ἐπιθεώρηση» 1948, Γ', ἀρ. 9, σελ. 274.

Δὲν εἶναι, ἴσως, ἀπλῶς συμπτωματικὸ ποὺ ὁ Σολωμὸς ἀναφέρεται ἐδῶ στὸ *De oratore* τοῦ Κικέρωνος: τὸ

ἔργο αὐτὸ τοῦ μεγάλου ρήτορα ἔπρεπε νὰ τοῦ εἶναι ἀρκετὰ γνωστό, μιὰ καὶ ἐκεῖ, καὶ μάλιστα στὸ III βιβλίο, συζητοῦνται ὄχι μόνον εἰδικὰ θέματα ρητορικῆς τέχνης, ἀλλὰ καὶ γλωσσικὰ προβλήματα.

3. Σολωμὸς, II, σ. 190. Πρβλ. Ν. Τωμαδάκης, *Ὁ Σολωμὸς καὶ οἱ ἀρχαῖοι*, Ἀθήνα 1943, σ. 76. Τὸ σχετικὸ χωρίο τοῦ Ἐγκωμίου βλ. στὴν ἔκδ. Πολίτη, τ. II, σ. 190.

4. Σολωμὸς, II, σ. 181. Δὲν μοῦ φαίνεται νὰ πρόκειται γιὰ ἀκριβῆ μετάφραση συγκεκριμένου χωρίου τοῦ Σενέκα, ἀλλὰ μάλλον γιὰ ἐλεύθερη ἀπόδοση τοῦ χωρίου *De vita beata*, XX, 1: «Non praestant philosophi qua e loquuntur». Αὐτὴ ἡ σκέψη τοῦ

Στὸ ἴδιον ἔργο¹ μιᾶ γιὰ τὴ μετάφραση τοῦ Φόσκολου ἀπὸ τὴν «Κόμη τῆς Βερενίκης» τοῦ Κατούλλου². Τὴν Κόμη τῆς Βερενίκης, ἄλλωστε, μνημονεύει στὸν τελευταῖο στίχο τοῦ σονέτου *Per nozze*³. Στὸν Κάτουλλο ἀναφέρεται ἐπίσης σ' ἓνα αὐτοσχέδιο σονέτο⁴. Ἐπὶ πλέον ἓνα σημεῖωμα τοῦ Σολωμοῦ στὸν φίλο του Μάτση, ὅπου μὲ πετυχημένο λογοπαίγνιο τὸν παρακαλεῖ νὰ παραδώσῃ στὴ μαγεύρισά του τὸν τόμο τοῦ Κατούλλου, ἐπιβεβαιώνει τὴν οἰκειότητά του μὲ τὸν λατῖνο ποιητὴ⁵. Ἡ χρῆση ἄλλωστε λατινικῶν λέξεων, τίς ὁποῖες παρεμβάλλει στὰ σατιρικά του⁶, δείχνει ὅτι γινώριζε ἀρκετὰ λατινικά.

Ἐκτὸς ἀπ' αὐτὰ τὰ γνωστὰ στοιχεῖα τῆς λατινομάθειας τοῦ Σολωμοῦ, ἡ προσεκτικὴ ἀνάγνωση τῶν ἔργων του δίνει ἀρκετὲς καὶ σοβαρὰς ἐνδείξεις ἔμμεσης ἐπίδρασης τῆς λατινικῆς γραμματολογίας, καὶ ἰδιαίτερα τῆς ποίησης, πάνω στὸ ἔργο του. Ὅτι ὁ Σολωμὸς εἶχε στὰ νεανικά του χρόνια μεγάλη ἐξοικείωση μὲ τοὺς λατῖνους ποιητὲς, μαρτυρεῖται σ' ἓνα γνωστὸ χωρίο τοῦ Πολυᾶ⁷, ὁ ὁποῖος ἀλλοῦ⁸ ἀναφέρει τίς ἐνδιαφέρουσες παρατηρήσεις ποὺ ἔκανε ὁ Σολωμὸς πάνω

Σενέκα ἀπαντᾷ, ἄλλωστε, ἀρκετὰ συχνὰ στὰ ἔργα του, βλ. π.χ. *Epist. Moral.* 20, 2 (Λ. Πολίτης, τ. II Παράρτ., σ. 131), *De vita beata*, XVII, 1: «Si quis itaque ex istis, qui philosophiam collatrant, quod solent dixerint: Quare ergo tu fortius loqueris quam vivis? *ibid.* XVIII, 1: «Aliter, inquis, loqueris, aliter vivis», καὶ *passim*.

1. Σολωμὸς, II, 189.

2. Ὁ Φόσκολος, ὅπως εἶναι γνωστὸ, δημοσίευσε τὸ 1803 τὴ μετάφρασή του σ' ἐλεύθερους στίχους, μᾶζι μὲ σημειώσεις ποὺ φανερῶνουν καταπληκτικὴ πολυμάθεια, ἀπὸ τὸ *Carmen LXVI* τοῦ Κατούλλου, ποὺ εἶναι ἡ μετάφραση, ἢ μᾶλλον ἡ ἐλεύθερη ἀπόδοση, τὴν ὁποία ἔκανε ὁ λατῖνος ποιητὴς ἀπὸ τὸν περίφημο «Βερενίκης πλόκαμον» τοῦ Καλλιμάχου (*Aitia*, IV frg. 110 Pfeiffer).

3. Σολωμὸς, II, 94. Τωμαδάκη, Ὁ Σολωμὸς καὶ οἱ ἀρχαῖοι, σ. 77.

4. «Alla Signora Giannetta Power

nata Villepreux da Messina», *Per la morte di un agnellino* (Σολωμὸς, II, 139-140) στ. 1 καὶ 14. Πρβλ. Τωμαδάκη, Ὁ Σολωμὸς καὶ οἱ ἀρχαῖοι, σ. 76 καὶ σημ. 5.

5. Πρβλ. Τωμαδάκη, Ὁ Σολωμὸς καὶ οἱ ἀρχαῖοι, σ. 76.

6. Τωμαδάκη, Ὁ Σολωμὸς καὶ οἱ ἀρχαῖοι, σ. 78.

7. *Προλεγόμενα* (Σολ. [ἔκδ. Πολίτη], I, 10-11): «... μίαν ἡμέρα ὁ διδάσκαλός του ἔμεινε ἐκστατικὸς βλέποντάς τον, ἐνῶ ἐπαναλάμβανε τὸ μάθημά του μὲ ἐμψυχωμένη καὶ ἀρμόδια ἀλλ' ὄχι μιμητὴ χειρονομία νὰ ξεστηθῆσιν τοὺς στίχους τοῦ Βιργιλίου, οἱ ὁποῖοι εἰς τὴν πατροπαράδοτη προφορὰ τῶν Ἰταλῶν σώζον βέβαια πολὺ τῆς ὑψηλῆς ἀρμονίας τους. Τὰ πρῶτα γυμνάσματά του εἰς λατινικοὺς καὶ ἰταλικοὺς στίχους ἐφαίνοντο τόσον ἀνώτερα τῆς ἡλικίας του, ὥστε ὁ διδάσκαλός του τοῦ ἔλεγε: *Greco, tu farai dimenticare il nostro Monti*.

8. *Προλεγόμενα*, ἔ. ἀ., I, 31. Πρβλ.

στὸν Ὅμηρο καὶ στὸν Βιργίλιο συγκρίνοντας τὴ Δολώνεια (*Ἰλιάδ.* K) μὲ τὸ ἐπεισόδιο τῶν Euryalus καὶ Nisus (*Aen.* IX, 176 ἐπ.). Ἀπ' ὅλα αὐτὰ φαίνεται πόσο ἀδίκη ἦταν ἡ κατηγορία ποῦ διατύπωσε ὁ Θωμαζαῖος σὲ στιγμὴ ὀργῆς, ὅτι δηλ. ὁ Σολωμὸς «δὲν ἤξερε λατινικά»¹. Δὲν θὰ ἦταν, ἐξάλλου, φυσικὸ νὰ μὴν ἤξερε ἀρκετὰ λατινικά ἕνας νέος ποῦ εἶχε σπουδάσει σὲ ἰταλικά σχολεῖα, σὲ μία ἐποχὴ μάλιστα ὅπου οἱ ἀνθρωπιστικὲς σπουδὲς ἀνθοῦσαν στὴν Ἰταλία. Τότε, ὅπως εἶναι γνωστὸ, ὄχι μόνον οἱ φιλόλογοι, ἀλλὰ καὶ γενικὰ οἱ ἀνθρώποι τῶν γραμμάτων στήριζαν τὴν παιδεία τους πάνω στὴ μελέτη τῶν σημαντικότερων ἔργων τῆς κλασσικῆς, καὶ ἰδιαίτερα τῆς λατινικῆς, φιλολογίας. Καὶ ἂν σ' ἕνα λόγιό καὶ ἄριστο λατινιστὴ σὰν τὸν Θωμαζαῖο τὰ λατινικά τοῦ Σολωμοῦ μποροῦσαν νὰ φανοῦν ἀνεπαρκῆ ἢ καὶ πενιχρά, πάντως αὐτὰ ἦταν περισσότερο ἀπὸ ἀρκετὰ γιὰ νὰ ἐπιτρέψουν στὸν ποιητὴ νὰ διαβάσῃ μὲ κάποια ἀνεση τοὺς λατίνους κλασσικούς.

Ἄς δοῦμε, ὁμως, ποιά εἶναι τὰ χωρία τοῦ Σολωμοῦ ποῦ κατὰ τὴ γνώμη μου εἶναι ἐπηρεασμένα ἀπὸ Λατίνους, καὶ ἄς τὰ ἀντιπαραβάλουμε μὲ τὰ ἀντίστοιχα λατινικά πρότυπα:

I «Ἐλεύθ. Πολιορκ.», ἀποσπ. 45:

Τόσ' ἄστροα δὲν ἐγνώρισεν ὁ τρίσβαθος αἰθέρας· πρβλ. Catull. VII, 6: *Aut quam sidera multa cum tacet nox*².

Τωμαδάκη, *Ὁ Σολωμὸς καὶ οἱ ἀρχαῖοι*, σ. 75.

1. Ὁ Γ. Ζώρας (*Σολωμικά Α'*, «Νέα Ἑστία» KA', 15 Νοεμβρ. 1938, σ. 1522 ἐπ.) δημοσίευσε ἕνα ἀνέκδοτο σημείωμα τοῦ Θωμαζαίου γύρω στὸ ἐπίγραμμα τοῦ Σολωμοῦ στὴ Φραγκ. Φραιζερ. Στὸ σημείωμά του ὁ Θωμαζαῖος κατηγοροῦσε τὸν Σολωμὸ ὅτι εἶχε ἀλλάξει τὸ ἀρχικὸ κείμενο τοῦ ἐπιγράμματος, ποῦ εἶχε μεταφρασθῆ στὰ λατινικά πρῶτα ἀπὸ τὸν Ἰω. Φραιζερ ὄχι ἄψογα, κ' ἔπειτα, καλὰ, ἀπὸ τὸν ἴδιον τὸν Θωμαζαῖο. Ὁ Σολωμὸς εἶχε ἐπιφέρει μερικὲς μεταβολὲς στὸ κείμενό του προσαρμόζοντάς το στὴ λανθασμένη μετάφραση τοῦ Φραιζερ, γιὰ νὰ σκεπασθῆ τὰ λάθη, ἐκθέτοντας συγχρόνως τὸν Θωμαζαῖο, ποῦ τὸ εἶχε μεταφράσει σωστά. Ὁ Θωμαζαῖος παρασύρθηκε ἀπὸ τὴν ὀργὴ του σὲ αὐστη-

ροὺς χαρακτηρισμοὺς: «Il Solomos poi, che non sa di latino, con quella garbatezza che è propria di lui, disse la mia traduzione infedele, e per la parola infedele mutò in peggio i suoi propri versi, stampati poi a documento insieme di viltà e di vanità». (Ζώρας, ἐνθ. ἀν., σ. 1524).

Ἡ κατηγορία τῆς ἀγνοίας τῆς λατινικῆς πέφτει μόνη τῆς, ὅπως σωστά παρατηρήθηκε (Τωμαδάκης, «Νέα Ἑστία» KE', 15 Μαρτίου 1939, σ. 375), ἂν σκεφθῆ κανένας ὅτι ὁ Σολωμὸς γιὰ νὰ προσαρμόσῃ τὸ κείμενό του στὴ μετάφραση τοῦ Φραιζερ, ἔπρεπε νὰ ξέρῃ ἀρκετὰ λατινικά (πρβλ. ἐπίσης Τωμαδάκη, *Ὁ Σολωμὸς καὶ οἱ ἀρχαῖοι*, σ. 75 καὶ σημ. 3).

2. Ὁ Κάτουλλος, μὲ τὴ σειρά του, ἀπομιμείται τὸν Καλλιμάχο, *Ἔγμν.* 4, 175-76:

- II «Τρελή μάνα», στρ. I :
Καὶ ἐκεῖ στοὺς βράχους | Σχίζεται ἡ θάλασσα· πρβλ. Hor.
Carm. I, 11, 5: *quae (scil. : hiems) nunc oppositis debilitat*
rumicibus mare...
- III «Τρελή μάνα», στρ. 12: Γλυκολυπούμενη | χαμογελάει· πρβλ.
Hor. *Carm.* II, 16, 26 - 27: ... *amara lento | temperet risu*
καὶ Catull. LXVIII, 18: *dulcis ... amarities*¹.
- IV «Ὑμνος εἰς τὴν Ἐλευθ.», στρ. 41: μέτρα... εἶν' ἄπειροι οἱ
φρυγάτοι, | Ὅπου φεύγοντας δειλιοῦν | Τὰ λαβώματα σὴν πλάτη |
Δέχοντ', ὥστε ν' ἀνεβοῦν· πρβλ. Hor. *Carm.* III, 2, 14 - 16:
*Mors et fugacem persequitur virum*² | *nec parcat imbellis*
*iuventae | proplitibus timidove tergo*³.
- V Τὸ ἐπινόημα τοῦ ὄνειρου καὶ τῆς ἐμφάνισης τοῦ Ὀμήρου ἀπὸ τὸ
Ἀπόσπασμα «Ἡ σκιά τοῦ Ὀμήρου» εἶναι ὀπωσδήποτε ἐμπνευ-
σμένο ἀπὸ τὸν Ἑγνιο⁴.
- VI «La distruzione di Gerusalemme», Canto primo, 121:
sdegnosi del giogo· πρβλ. Hor. *Carm.* II, 6, 2: *indoctum*
iuga ferre nostra.
- VII «Rime improvvisate», VI, 9: *Quanto diverso da quel tempo*
antico· πρβλ. Verg. *Aen.* II, 274: *Quantum mutatus ab*
illo καὶ Ovid. *Met.* VI, 273: *heu quantum haec Niobe*
*Niobe distabat ab illa*⁵.
- VIII «All' incomparabilità peculiare del genio cribrato del Dr.
Roidis», 7 - 8: *E nasca pure un rettile | al partorir dei monti*

«... νιφάδεςσι εἰκότες ἢ ἰσάριθμοι
τεῖρεσιν, ἠνίκα πλείστα κατ' ἠέρα βου-
κολέονται».

1. Καὶ ἐδῶ ὁ Κάτουλλος ἀπομιμεῖται
ἑλληνικὴ πηγὴ, τὸ γνωστότατο σαπφικό:
«γλυκύπικρον ἀμάχανον ὄρπειον»
(Σαπφώ, frg. 130, Lobel-Page).

2. Ὁ πρῶτος στίχος τοῦ Ὀρατίου
εἶναι ἀπομίμηση τοῦ Σιμωνίδη frg. 12 D:
«ὁ δ' αὖ θάνατος κίχε καὶ τὸν φηγάμαχον».

3. Ἡ ἀντίθετη εἰκόνα βρίσχεται
σὴν ὥραία περιγραφή τῆς μάταιης
αὐτοθυσίας τῆς στρατιᾶς τοῦ Κατιλίνα
(Sall. *De coniuratione Catil.* LXI):
«Sed confecto proelio, tum vero cer-
neres, quanta audacia quantaque ani-

mi vis fuisset in exercitu Catilinae.
Nam fere quem quisque vivos pugnan-
do locum ceperat, eum amissa anima
corpore tegebat. Pauci autem, quos
medios cohors praetoria disiecerat,
paulo divorsius, sed omnes tamen
adversis vulneribus con-
ciderant».

4. Enn frg. IV, Vahlen: «sommo
leni placidoque revinctus» frg. V,
Vahlen: «avisus Homerus adesse poeta»
(ἀπὸ Front. *Epist. ad M. Caesar.* IV,
12 καὶ Cic. *Acad. pr.* II, 16, 51. 27. 88.
Πρβλ. καὶ Cic. *De re publ.* VI, 10, 10).

5. Βλ. καὶ τὸν Μαξιμανὸ I, 5 - 6
(P.L.M., V, 317):

- XII «All' onorandissimo etc.», 67-68: *Nessun crede allorchè dici che saldi | Presto le rime...*: πρβλ. Hor. *Serm.* I, 9, 23 - 24: ... *Nam quis me scribere pluris | aut citius possit versus?* Βλ. ἀκόμη: Hor. *Serm.* I, 4, 9-10, και 14-16, I, 10, 60-61.
- XIII «Rime improvvisate», XVIII. Οί στ. 12-13: *Vieni allor che sarò sopra il feretro | A porgere per me calde preghiere*, μού φαίνεται ότι θυμίζουν, αν όχι ακριβώς τὸ γράμμα, πάντως τὸ πνεῦμα τῶν στίχων τοῦ Ὀρατίου (*Carm.* II, 6, 22-24): ... *ibi tu calentem | debita sparges lacrima favillam | vatis amici.*
- XIV Σονέτο χωρὶς τίτλο, στ. 1: *E l' onda è pura e il murmure che manda.* Αὐτὸς ὁ στίχος καὶ γενικὰ ὅλο τὸ σονέτο, ὅπως ἐπίσης καὶ ἄλλα¹, φέρνουν στὴ μνήμη ὅχι μόνο τὴ γνωστότατη ᾠδὴ τοῦ Ὀρατίου πρὸς τὴν *Fons Bandusiae*² (*Carm.* III, 13), ἀλλὰ καὶ τοὺς στίχους ἀπὸ τὸ ἐπίσης γνωστὸ ἐπεισόδιο τῆς μεταμόρφωσης τοῦ Ναρκίσσου (Ovid. *Met.* III, 407 κ.έ.): *Fons erat illimis, nitidis argenteus undis.*

Vincenzo Rotolo

1. *Rime improvvisate*, V (Σολωμός, II, 98) στ. 1, XIV (Σολωμός, II, 104), στ. 1.

2. F. M. Pontani, *Le poesie italiane di Dionisio Solomos*, «Giorn. Stor. Letter. Ital.» (1941), 101.